

ДРЕВНОТО РУДАРСТВО В ПАМИР-ХИНДУКУШКИЯ РАЙОН НА СРЕДНА АЗИЯ С ОГЛЕД НА ЕТНОНИМА БАЛХ (Балхара, Болор)

Р. Костов

Минно-геоложки университет "Св. Иван Рилски", 1700 София, e-mail: rikostov@mail.mgu.bg

РЕЗЮМЕ. Съгласно с многобройните публикации за произхода и разпространението на древните българи през вековете (срв. Добрев, 1998; 2002; 2004; Табаков, 1999; Войников, 2001; Димитров, 2001), тяхната прародина се определя в района на планината Имеон (Памир и Хиндукуш). Анализът на много антични и средновековни извори показва, че от най-дълбока древност населението на указаните главно планински райони се е занимавало освен със земеделие и скотовъдство, още с добив на скъпоценни и промишлени минерали (Костов, 2003б), както и на благородни (злато и сребро) и други метали (мед, олово, калай, желязо, антимон и живак). Природните ресурси на разглеждания район в Централна Азия са причина за доминантното развитие на съществуващите там племена и народи, както и за постоянните нашествия и асимилации. Неговото възлово положение на средата на търговските маршрути от Европа към Азия и обратно, от север на юг и обратно, го правят важен медиатор на различни култури през вековете. При своите миграции, древните българи съхраняват и развиват традициите на добив, обработка и търговия с благородни и други метали.

ANCIENT MINING IN THE PAMIR-HINDU-KUSH AREA OF CENTRAL ASIA IN RESPECT OF THE ETHNONYM BALKH (Balkhara, Bolor)

R. Kostov

University of Mining and Geology "St. Ivan Rilski", 1700 Sofia, e-mail: rikostov@mail.mgu.bg

ABSTRACT. According to numerous publications on the origin and migration of the Ancient Bulgarians throughout the centuries (Dobrev, 1998; 2002; 2004; Tabakov, 1999; Voinikov, 2001; Dimitrov, 2001), their native land has been determined in the region of Mount Imeon (Pamir and Hindu-Kush). The analyses of a lot of Antique and Medieval sources lead to the idea that the inhabitants of the mentioned mainly mountain regions have been occupied despite with agriculture and cattle breeding, also with exploitation of gem and industrial minerals (Kostov, 2003b), as well as with noble (gold and silver) and other metals (copper, lead, tin, iron, antimony and mercury). The natural resources of the discussed region in Central Asia are the cause for a dominant development of the existing tribes and peoples, as well as for the constant invasions and assimilations. Its central position among the trade routes from Europe to and from Asia, from the North to and from the South, turns this region to a mediator of different cultures throughout the centuries. During their migrations, the Ancient Bulgarians have preserved and developed the traditions in extracting, casting and trading with noble and other metals.

Етнонимът Балх (Балхара, Болор) в Средна Азия

Анализирайки стопанската история на древните българи по пътя им от района на древната прародина Балх (Балхара, Балхика, Бактрия – България) към Кавказ (Велика България) и по-късно към Волжка и Дунавска България, Добрев в някои от своите трудове (1998; с. 168-170; 2004; с. 214-218) разглежда съвсем накратко металния спектър на древната цивилизация с преглед на названията на злато (турнеса), сребро (нукра) или метал (чугун – чувен). Минералогичните познания на древните племена и народи (по средновековни извори) в района на прабългарската родина при Памир и Хиндукуш са разгледани в предварителни съобщения, свързани с конкретни находища на ювелирни и декоративни минерали, сред които може да се отбележат лазурит, шпинел, както и перматитови скъпоценни минерали (Костов, 2003а; 2003б; срв. Россковский, 1980; Россковский, Коноваленко, 1980; Bowersox, 1985).

В настоящата статия се проследяват антични и средновековни източници, които дават информация, че населението на разглеждания район на низините, предпланините и планинските долини на Хиндукуш и Западен Памир предимно около река Аму Даря (Оксус) от най-древни време

са наследили традиции по търсене, добив, обработка и търговия освен със скъпоценни и промишлени минерали, още с благородни и други (цветни и черни) метали. Това им е дало редица предимства в суровинен (икономически) и стратегически (политически) план, тъй като указаният регион на Средна Азия се намира на кръстовищата на основните пътища от Европа и Близкия Изток към Индия и Далечния Изток. От друга страна по същите причини населението на този регион е било подложено през вековете на постоянни агресии, преселвания и размесване в етнически, религиозен и социално-битов аспект. В съвременен Афганистан предимно планинските райони с разпространение на минерални суровини са заселени предимно с представители на племена на таджики и т.нар. планински (памирски) таджики, а в Пакистан – главно на дарди. Сред тях особен интерес представляват племената мунджан и йидга, при които единствено в целия евроазиатски ареал се срещат езикови особености и думи съвпадащи с тези от българския език (Добрев, 2002, 48-51).

Според някои предания, древният град Балх е бил основан от цар Кайумарс, който е приеман за основател на древноиранската династия (Путешествие..., 1849, с. 341). В свещенната зороастрийска книга Авеста (раздел Вендидад) се споменават създадени от върховното божество

Ахура Мазда 16 страни на древността, като четвъртата от тях е Bakhdi (на древноперсийски Bakhtri; на гръцки Βαχτρᾱ; съвременен град и област в Афганистан Balkh, съвпадащ и отговарящ на българския етноним). За страната Бахди (Бахдиш) се говори като прекрасна страна (град) с въздигнати знамена (*Авеста*, 1984, с. 6). Развалините на древния град Балх (Бактры, Бахтрис, Балик, Бахл), наричан през средновековието от арабите "Майка на градовете" са съхранени непосредствено западно от град Мазари Шариф в съвременен Афганистан. В някои древноиндийски източници този град се споменава със суфикс -ика, Балхика (Бахлика). По данни на ат-Табари (IX век) град Балх е бил известен и с името Бами (at-Tabari, 1964, p. 467).

Освен понятието Балх (Балхара), с етноним отговарящо на древните българи се свързват още планински земи на юг и югоизток в северна Индия и Пакистан, както и в Източен Памир (Болор, Болур), а на север – областта (владението) Булгар (Палгар, Балгар) по долината на река Зеравшан при едноименния хребет (Добрев, 1998, с. 100).

По някои данни етимологията на областта Бадахшан през вековете (провинция в североизточен Афганистан; аналогично за Планинско-бадахшанската автономна област в Таджикистан, съвпадаща по географски очертания с Памир) е свързана (Балахшан, Балациан, Баласция, Баласия) със скъпоценните минерали "балас" (ювелирен шпинел), отговаряща на името на древния Балх (Костов, 2003а, с. 32; 2003б, с. 130). Опитът да се обясни етимологията на Бадахшан чрез названието "бади" (потомци на номадите ефталити или Бей-ди) (Войников, 2001, с. 40) се приема критично и се търсят по-древни корени (срв. Гумилев, 1959).

Според енциклопедията на азиатските цивилизации понятието Болор е синоним на Балтистан и Тохара (Тохаристан) (*Encyclopedia...*, 1977, p. 359). Балтистан (населяван от племе балти е страна, обозначена и като Кафиристан) се разглежда като област на север от Кашмир и Ладак, като включва долините на Скарду, Гилгит и Хунза (*Encyclopedia...*, 1977, p. 245), а Тохара се описва като царство на юечжите в Бадахшан (*Encyclopedia...*, 1984, p. 237). Пак там, областта Бадахшан се разглежда като част от древна Бактрия (*Encyclopedia...*, 1977, p. 203). По този начин владението Болор се разширява в неопределени граници и явно в различни времена е заемала различни територии или с това название са обозначавани различни по обхват земи в различни извори (Болористан, Балтистан, Дардистан, Нуристан и др.), поради което някои автори говорят поне за два и повече Болора или Болюя (Табаков, 1999, с. 249; срв. Бичурин, 1950, с. 264, 270, 318-320, 324-325; Войников, 2001).

Името Балх се приема да означава Висок град, а планинските топоними Балхани – Високата планина, респективно българи – хора от Големия град или от Голямото царство (Добрев, 2002, с. 52-53). Според персийската география "Худуд ал-алам" (Граници на вселената) за кав-

казките българи се казва, че те са планински народ, който се занимава със скотовъдство и търговия: "Те, българите са планинци. Притежават ниви и голямо количество добитък... И с всички около тях те водят оживена търговия" (Добрев, 2004, с. 160). В този ред на мисли е напълно логична идеята, че древните българи при своите миграции са търсели "сходна природна среда" (Димитров, 2001, с. 55). Тази среда е свързана с вековните традиции на живот в планините – източници на полезни изкопаеми.

Благородни метали – злато и сребро

Още в една от шумерските поеми "Енмеркер и върховния жрец на Арат" (III хил. пр.н.е.) наред със свещения камък лазурит се говори за злато и сребро от планинската страна Арат, която се идентифицира най-вероятно със съвременен Бадахшан (Сарианиди, 1984, с. 88). Т.нар. цивилизация Оксус (III-II хил. пр.н.е.) е наследена от владения и царства основани на натрупване на богатства, сред които от първостепенно значение са златото, среброто и лазуритът, като се отчита и разцвет на глиптиката и бижутерията (Francfort, 1994, p. 406 и 416). Археолозите правилно отчитат липсата на полезни изкопаеми в равнинните части на древните Маргиана и Бактрия (P'yankova, 1994, с. 361), без обаче да проследят пътя на металните и неметални ресурси сред разнообразната материална култура в бронзовата епоха. Добив на злато в припамирския район е известно от II хил. пр.н.е. (Баратов, 1984, с. 40).

В един от епизодите на древноиндийския епос "Махабхарата" вместо древните балхи (по индийски извори със суфикс -ика; балхика – т.е. българи) се съобщава за тохари (племена завладявали част от Бактрия), които донесли като дар "милиони превъзходни коне и купища от злато" (*Mahabharata*, 1975, p. 169).

Споменава се, че за строителството на дворците на персийския цар Дарий I били изпращани кербани със злато от различни страни, включително от Бактрия – годишен данък от 360 таланта злато (Херодот, 1986, с. 205; Сарианиди, 1984, с. 113). Псевдо-Аристотел (III в. пр. Хр.) в своя парадоксиографичния труд *De auscultationibus mirabilibus* (приписван неправилно към кратките съчинения на Аристотел) описва реката Оксус (Амударя) при бактрийците (т.е. българите), която носела множество златни зрънца (Pseudo-Aristotelis, 1987, с. 229; 46). Гръцкият географ Страбон (~63 пр.н.е. – ~23) в книга XV (Индия, Ариана, Персия) на своя фундаментален труд "География" описва страната Сопиф, до която достигнал Александър Македонски, и в която имало в планините "забележителни златни и сребърни рудници" (Страбон, 1994, с. 651, 30), а при племето дарди във високите планини имало златни находища, като златният пясък бил изваждан от гигантски мравки на повърхността (Пак там, с. 661, 44; срв. Херодот, 1986, с. 207-208).

Едно от най-известните археологически открития в съвременен Афганистан е свързано със златните находки (около 20 000 на брой) в погребенията от Тиля тепе, датирани около началото на нашата ера (между периода на разпада на Гръко-Бактрийското царство и преди възхода на Кушанската държава), а пак от този регион е и прочутото златно съкровище от Аму Даря (Оксус), понастоящем в Британския музей (Сарианиди, 1983; 1984). В случая, наред с център на високо златарско и бижутерско майсторство се отчита влиянието на различни локални и преносни

(средиземноморско елинистично изкуство от запад и от изток – изделия от Китай и Индия), включително и от северните племена, традиции в глиптиката, инкрустацията и интерпретацията на митологични и зооморфни изображения.

По данни на китайската летопис от I век „Цян Ханшу“ в северозападната част на съвременна Индия (вероятно и Пакистан) се говори за страната Александрия (У-и-шанли), чийто съседи на изток са Гибин, а на север Бактрия (Штейн, 1959, с. 200). В страната Гибин, подобно на Александрия, имало злато, сребро, мед и калай и са в употреба златни и сребърни монети, а също така се добивали перли и корал. Явно, че това са страни, които по описанието отговарят на част от планината Хиндукуш с нейните природни богатства и като най-вероятна територия може да се посочи територията на Бадахшан или в по-широк ареал – североизточен планински Афганистан до Вахан. Съседната на нея страна Хуанджи пък била богата на скъпоценни камъни. В този случай става дума вероятно за планинските долини в съвременен Пакистан с големите пегматитови находища.

Древните българи са познавали монетните форми на размяна, като такива са опознати освен от древна Бактрия (Балхара) по поречието на река Амударя (с най-голямата златна монета на античността с диаметър 63 mm), още и от преселилите се в Пенджаб български племена (мадри) и от областта Балгар (Палгар; Фалгар) по река Зеравшан (Добрев, 2004, с. 130, 161 и 199 – на последното място са били намерени монети от III-IV век със согдийски надпис „княз на Блгар“). Интересен е фактът, че в района на Херат са намирани златни монети с изображения на огнен олтар от едната страна и владетел – от другата, явно под влияние на сасанидските владетели от района на Балх (Dani, Litvinsky, 1996).

Разказвайки за страната По-Лу-Ло (Болор) китайският пътешественик Сюан Цзан от VII в. я описва като продълговата страна, намираща се на сред високите заснежени планини. В страната се добивало злато и сребро и благодарение на търговия и обмен с първия метал страната можела да се снабдява изобилно с различни стоки (Хуан Занг, 1906): „Страната По-лу-ло е около 4000 ли в околоръст; тя се намира по средата на големите Снежни Планини. Тя е издължена от изток на запад и е тясна от север на юг. Тя произвежда пшеница, злато и сребро. Благодарение на количеството от злато, страната е богата на доставки. Климатът е постоянно студен.“ За планинска област Куран (където имало много „пещери“ за добив на злато) в близост до долината Йумган, която трябва да се локализира в горното течение на река Кокча, се съобщава от Сюан Цзан вероятно под името Кю-ланг-на (цит. по Камалидинов, 1996). Това е същият район, от който още от най-дълбока древност се е добивал лазурит – свещен минерал за страните в Месопотамия и достигал дори до древен Египет.

За разработка на богати сребърни рудници и добив на злато в планински Бадахшан се съобщава от X век (Hudud al-Alam, 1970; с. 112), които са били в експлуатация и по време на пътешествието на Марко Поло четири века по-късно (Книга..., 1956; с. 74). Като богати на разсипно злато през IX-X век се описват притоците по горното течение на Аму Даря (Пяндж) в района на Вахан (Камалидинов, 1996, по данни на Ибн Руст и ал-Истахри). Сходни са данните и на ал-Бируни (планината Шиканан и при Рашт, както и при Хутал – Вахан) (Бируни, 1963, с. 222-223).

В раздела за златото ал-Бируни разказва за индийската река Синд (Инд), прочута със своята златоносност, която „като стигне до мястото, разположено срещу идола Шамир в местността Кашмир в посока на областта Булул, то там получава името Синд“ (Бируни, 1963; с. 221). Пак в този раздел се съобщава, че индийците от Кашмир познавали съседната страна Дардар (долината Гилгит), чийто жители се наричали *бахтаваран* (Пак там, 1963; с. 222). Указаните райони отговарят на свързаната с етнонима Балх страна Болор.

През средновековието за рудника Панджир се споменава като за „рудник на Андараб“ или за „рудник на Балх“, като той се е приемал за най-богатия на сребро рудник в Хоросанската област, а самият град Андараб – център за натрупване и преработване (топене) на сребърната руда от близките рударски центрове Джарбайа (Джарйаба – съвременен Гарбайа в Хиндукуш) и Панджхир, като по данни на ас-Сам'ани всички жители на втория град (в случай на война можели да бъдат мобилизирани 10000 войници) работели на Сребърната планина, откъдето се добивала рудата (Камалидинов, 1996). Владетел на сребърните рудници там бил местният управител, като добитото сребро било разделяно на три части – една за султана, една за миньора и една за местните жители, които се занимавали с неговата обработка (топене) и търговия. На базата на тази руда се секли сребърни монети (дирхами), разпространени особено през периода IX-XI век при властта на Саманидите и Газневидите.

За големи количества от разсипно злато в долините по реките на афганистански Дарваз (северната част на планински Бадахшан) съобщават редица автори, като на мястото на вливането им в Пяндж се срещали самородки с размер на грахово зърно (Johnson, 1892; Кушкеки, 1926, с. 196). Дори в началото на XX век голяма част от жителите в района Раг на провинция Бадахшан (северозападно от Файзабад) продължават да добиват разсипно злато, което служи и като разменна единица (Кушкеки, 1926, с. 118).

Мед и олово

Не е изяснена ситуацията с влиянието в южна посока към Средна Азия на уникалния медодобивен комплекс Каргала в басейна на река Урал и нейните притоци Сакмара и Самара, който е функционирал още от ранната бронзова епоха – края на IV хил. пр.н.е., откъдето по оценки са били добити близо 2 млн. тона руда (Черных, 1997). Халколитни изделия са познати на територията на Афганистан от IV хил. пр.н.е., но не са ясни източниците на медта, а медните изделия преобладават през III-II хил. пр.н.е. (ранноземелска култура Систан; култура Кандахара), за което се съди по намерените отвали с шлага, като се предполага, че медта е била изнасяла и в съседни страни (Массон, Ромодин, 1964, с. 37 и 39).

По времето на първите обитатели на долината на река Бартанг (в западен Памир) се споменава за добив на мед (по река Нукбиет и в планината Кух-и Мис), която била изпращана в Балх с камили, където от нея изготвяли монети, а по-късно се разказва за китайци, които добивали за известно време в същия район олово (Зарубин, 1926, с. 21-22). Според Камалидинов (1996) областта Карран в западната част на Памир (да се разграничава от едноименната област Куран в Бадахшан при горното течение на река Кокча) трябва да се локализира на мястото на долините

на реките Ванч, Язгулем и Бартанг с Рушанския хребет, като районът (до Шугнан, Шикинан) се характеризира с редица находища на мед.

В по-късен исторически период, волжките българи са използвали калай или олово на покривите на къщите си, което не е характерно само за земеделски народ без традиции в добива и обработката на метали: "Срещу Булгар има местност с име Блгарам. Там има много къщи, но всички са изоставени запустени. Покривите на къщите са покрити с олово и калай" (Добрев, 2004, с. 159; цит. по Аджайб-ад-Дуниа, 1993, с. 159-160, 186; двата метала трудно се разграничават в средновековни и антични източници – руското название на "калай" освен това е "олово").

Антимон и живак

Около град Зейбак се съобщава за находище на антимон с високо качество (Кушкеки, 1926, с. 138), въпреки че самата дума е с корен от арабската дума за "живак" (зибак), т.е. находището може да се разглежда като комплексно антимон-живачно и да е било в експлоатация поне от средните векове. Според Камалиддинов (1996) около това селище през средновековието вероятно е имало и сребърни находища, тъй като до X век там са били сечени сребърни монети.

Особен интерес представлява съобщението на Бируни за използването в Балх (вероятно в широкия смисъл на названието – т.е. и на Бадахшан) на метода за добив на злато чрез амалгамизация с живак (Бируни, 1963, с. 221 и 242-243). В същия район ал-Бируни споменава за метала *харсини* (*хадид сини* – "китайско желязо"; от персийски *хар чини*), който се интерпретира като арсен, но описанието може да съответства също така и на антимон (Костов, 2003б, с. 129).

Желязо

По долините на притоците в горното течение на река Аму Даря в западен Памир се съобщава за редица находища на желязо и особено по долината на река Ванч, от която се снабдявали и околните райони (Андреев, 1926, с. 17). По време на своето пътешествие през 1836-1838 г. в Афганистан и главно в провинция Бадахшан, английският изследовател Ууд споменава, че местното население там лее железни изделия по-успешно от всеки един друг народ в Изтока (Wood, 1841, р. 259).

В северозападните територии на Пакистан около Читрал се намират редица находища на желязо, като находището Даман-нисар е с близо 4 млн. t запаси от магнетитова руда (Джаббаров, 1977, с. 18).

Заклучение

Освен с добив и търговия със скъпоценни и декоративни минерали, както и на някои промишлени минерали (сяра, азбест, халит, талк, графит) (Костов, 2003а; 2003б), населението от планинските региони на Юго-Западен Памир и Хиндукуш през вековете се е занимавало активно с добив на благородни (злато и сребро) и други (мед, олово и калай; желязо; по-рядко антимон и живак) метали. Това население е наследило традициите по добив, преработка и търговия с метали и минерали на древните племена, съх-

ранили своето присъствие в етнонима Балх, както и в други топоними и етноними. Стратегическото разположение на указания географски район в Средна Азия наскред търговските пътища от Европа и Близкия Изток за Китай и Индия е било причина както за богатствата на съответните държавни образувания и разцвет на градове през вековете, така и за непрекъснатите завоевания, асимилация и преселения.

Съвременната карта на разпространението на полезни изкопаеми по отношение на металните суровини в разглежданите области на южен Таджикистан, североизточен Афганистан, северен Пакистан и Индия напълно потвърждава данните от античните и средновековните извори с находища на злато, мед, калай и желязо (срв. Orris, Bliss, 2002).

Древните българи са мигрирали на няколко вълни към Кавказ (Велика България), а по-късно създават Волжка България и Дунавска България на Аспарух. Малка част се запазва в Памир-Хиндукушкия район по високопланинските долини, където са се съхранили освен някои етнически, лингвистични и стопански характеристики, така и традиции в добива и обработката на метални и неметални суровини – основа на развитието на човешката цивилизация. Тяхното стопанство трябва да се разглежда като комплексно равнинно и високопланинско земеделско и скотовъдно стопанство, наред с това на добива на метални (рударство) и неметални (скъпоценни и промишлени минерали) суровини.

Литература

- Авеста. 1984. В: *Литература Древнего Востока. Тексты*. М., Изд. Моск. у-та, с. 6.
- Андреев, М. С. 1926. *Выработка железа в долина Ванча (Верховья Амударьи)*. Ташкент, 17 с.
- Баратов, Р. Б. 1984. *Памир и его недра*. М., Наука, 104 с.
- Бируни, Абу Райхан ал- 1963. *Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия)*. М., АН СССР, 518 с.
- Бичурин, Н. Я. 1950. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. II*. М.-Л., Изд. АН СССР, 335 с.
- Войников, Ж. 2001. Прародина и преселения на древните българи. – *Ави-тохол*, 16, 35-50.
- Гумилев, Л. Н. 1959. Ефталиты и их соседи в IV веке. – *Вестник древнейшей истории*, 1, 129-140.
- Джаббаров, Т. Д. 1977. *Северо-западная пограничная провинция Афганистана*. М., Наука, 173 с.
- Димитров, Б. 2001. *Българите и Александър Македонски*. С., ТАНГРА ТанНакРа ИК, 138 с.
- Добрев, П. 1998. *Българските огнища на цивилизация на картата на Евразия*. С., ТАНГРА ТанНакРа ИК, 258 с.
- Добрев, П. 2002. *Името Българи – ключ към древната българска история*. С., ТАНГРА ТанНакРа ИК, 159 с.
- Добрев, П. 2004. *Балхара край Памир. Поглед към българската прародина*. С., ТАНГРА ТанНакРа ИК, 224 с.
- Зарубин, П. И. 1926. К истории Шугнана. – *Доклады АН СССР*, 19-22.
- Камалиддинов, Ш. 1996. *Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв.* Ташкент, Узбекистан.

- Книга Марко Поло. 1956. М., Гос. изд. географ. лит-ры, 376 с.
- Костов, Р. И. 2003а. "Древнобългарският" скъпоценен шпинел. – *Вселена, наука и техника*, 5, 28-35.
- Костов, Р. И. 2003б. Минералогичните познания на древните българи по някои средновековни източници. – *Год. МГУ*, 46, св. I, Геология и геофизика, 127-133 (текст на англ. език: Kostov, R. I. 2003. The mineralogical knowledge of the Ancient Bulgarians according to some Medieval sources. – *Ann. University of Mining and Geology*, 46, part I, Geology and Geophysics, 87-92).
- Кушкеки, Бурхан уд-Дин-хан-и. 1926. *Камтаган и Бадахшан*. Ташкент, 248 с.
- Массон, В. М., В. А. Ромодин. 1964. *История Афганистана. Том I. С древнейших времен до начала XVI века*. М., Наука, 464 с.
- Путешествие в Бухару Александра Бориса. 1849. Часть 3. М., 505 с.
- Россовский, Л. Н. 1980. Месторождения драгоценных камней Афганистана. – *Геол. рудн. месторожд.*, 22, 3, 74-88.
- Россовский, Л. Н., С. И. Коноваленко. 1980. Драгоценные камни в пегматитах Гиндукуша, Южного Памира и Западных Гималаев. – В: *Самоцветы. Материалы XI съезда ММА, Новосибирск, 4-10 сентября 1978 г.* Л., Наука, 52-62.
- Сарианиди, В. И. 1983. *Афганистан: сокровища безымянных царей*. М., Наука, 159 с.
- Сарианиди, В. И. 1984. *Бактрия сквозь мглу веков*. М., Мысль, 159+32 с.
- Страбон. 1994. *География*. М., Ладомир, 943 с.
- Табаков, Д. 1999. *Хоризонтът на познанията. Българите през вековете*. С., 295 с.
- Херодот. 1986. *История. Част първа*. С., Наука и изкуство, 267 с.
- Черных, Е. Н. 1997. Каргалы – крупнейший горнометаллургический комплекс Северной Евразии в древности. – *Росс. археология*, 1, 21-36.
- Штейн, В. М. 1959. О возникновении первых экономико-географических представлений и описаний у китайцев. – В: *Страны и народы Востока. Вып. I*, М., 194-203.
- Bowersox, G. W. 1985. A status report on gemstones from Afganistan. – *Gems & Gemology*, 21, 4, 192-204.
- Dani, A. H., B. A. Litvinsky. 1996. The Kushano-Sasanian Kingdom. – In: *History of Civilizations of Central Asia. III. The Cross-Roads of Civilizations, A.D. 250 to 750*. Paris, 103-118.
- Encyclopedia of Asian Civilization. Vol. 1*. 1977. Louis Frederic Publisher.
- Encyclopedia of Asian Civilization. Vol. 9*. 1984. Louis Frederic Publisher.
- Francfort, H.-P. 1994. The central Asian dimension of the symbolic system in Bactria and Margiana. – *Antiquity*, 68, 259, 406-418.
- Hudud al-Alam. 1970. *The Regions of the World, a Persian Geography*. London, 482 p.
- Johnston, Ch. 1892. Darwaz and Karategin: An Ethnographical Sketch. – *Asiatic Quarterly Review, New Series*, III, 1-4.
- Mahabharata*. 1975. Book 1-3. Part 1, Ed. Buistenen, Chicago.
- Orris, G. J., J. D. Bliss. 2002. *Mines and Mineral Occurrences of Afghanistan*. Open-File Report 02-110, U.S. Geological Survey, 95 p.
- Pseudo-Aristotelis. 1987. De auscultationibus mirabilibus. – Превод: Псевдо-Аристотель. 1987. Рассказы о диковинах. – *Вестник древнейшей истории*, 3, 236-252; 4, 229-251.
- P'yankova, L. 1994. Central Asia in the Bronze Age: sedentary and nomadic cultures. – *Antiquity*, 68, 259, 355-372.
- at-Tabari, Abu Djafar Mohammed ibn Djarir. 1964. *Annales* (Ed. M. J. de Goeje). Lugduni-Batavorum, 1, p. 467.
- Xuan Zang (Hiuen Tsiang). 1906. *Buddhist Records of the Western World. Vol. I, Books I-V*. Kegan Paul, Trench, Trübner, London, 240 p.
- Wood, J. 1841. *A Personal Narrative of a Journey of the Source of the River Oxus*. John Murray, London, 424 p.